

## ӘЖИНИАЗ ШАЙЫРДЫҢ ТРОПЛАРДАН ПАЙДАЛАНЫҰ ШЕБЕРЛИГИ

Пирниязова Алима Қудияровна

филология илимлериниң докторы

(DSc), Әжинияз атындағы НМПИ

Әжинияз шайыр шығармаларында троплар үлкен әҳмийетке ийе. Шайыр дәретпелеринде троплардың образлар дәретиўде, лирикалық қаҳарманның ишки толғанысларын, нәзик сезимлерин, кеўил кеширмелерин берийўде, өз дәўириндеги турмыстың көринисин жанлы сәўлелендирийўде орны салмақлы. Себеби тропларсыз хәр қандай шығарманың көркемлик дәрәжесин өлшей алмаймыз. «Поэзияда хәр бир сөз, хәр бир мәни реңки, сөз дизбеги, хәттеки хәр бир сес белгили дәрәжеде поэтикалық хызмет атқарады» [2:103].

**Метафора** - грекше *көшим, көшириў* сөзинен алынған көркемлеў қуралларының бир түри болып, әдебий шығарманың тилинде еки зат, белги, хәрәкет ортасындағы улыўмалық ямаса анық бир уқсаслыққа, жақынлыққа олардың биреўиниң аты менен екиншисин атаўға тийкараланады. Метафора уқсаслыққа тийкарланып, салыстырыў арқалы атама мәнисинде болып, бунда сөз тийкарғы туўра мәнисинде емес, ал аўыспалы мәниде келеди [1:78].

Әжинияз шығармаларында *бағ, гүл* сөзлериниң метафоралық хызмети аўыспалы түрде өнимли қолланылады.

Бүлбиллер сайраған *шәмен бағларым*.

Бағ ишинде қызыл гүллер аман ба? (Аман ба)

Сен *бағ едиң бүлбил* ушты, зағ қалды.

Пүткил сийнем жанды иште дағ қалды. (Бозатаў)

Мине *қазан урды бағым*. (Енди)

Мысаллардағы *бағ* – атлық, метафора арқалы ел, Ытан мәниси уғынылады. Ал екинши мысалда *бағ* метафорасы *едиң* көмекши сөзи арқалы жасалған. Оның туўра мәниси - мийўелер, жемислер, гүллер өсетуғын пайызлы орын. *Бағ* сөзинде Ытан мәниси жасырынса, ал *гүллер, бүлбил* метафораларында адамлар, яғный халық мәниси түсиниледи.

*Қазан урыў* - тийкарғы мәниси бойынша гүз мәўсиминдеги өсимлик дүньясының суўық урыўы, солыўы болса, Әжинияз шығармасында халықтың қайғы дәрти, душпанлар тәсири, адамлардың қуўанышлы дәртлерине суўықлық түсий сыяқлы мәнилери көркемлик пенен баянланады.

**Метонимия** - троптың бир түри. Ол да троптың басқа түрлери менен бир қатарда аўыспалы мәниде қолланылады. Метонимияны илимпазлар бир атаманы екинши бир заттың мәнисине аўыстырып қолланыў әдиси деп көрсетеди [1:80]. Метонимия дыққатқа алынған нәрсеге басқаша ат бериў. Онда бир предмет арқалы оған байланыслы екиншиси түсиниледи. Метафоралар сыяқлы метонимия кубылысы да Әжинияз шығармаларында өнимли дәрежеде қолланылады.

Мысалы: *Аишы-дуишы татмайын,*  
Не биледи балның қәдрини (Қәдирини).

Мысалда қыйыншылық, турмыстағы жағдайлар аўыспалы, метонимиялық мәниде жумсалған. Шығарма тилинде *сәлем* сөзи *хат* мәнисинде метонимия сыпатында келеди.

Бул *сәламды* биреў жарар алып,  
Бастан-аяқ оқытарсыз, сәўдигим (Гүлжан).

Әжинияз шығармаларында метонимиялық хызметтеги троплар шығарманың тилинің көркемлигин, ықшамлығын хәм образлылық күшин дәретиўге хызмет еткен.

**Теңеў** - көркем әдебияттың барлық жанрларында ерте ўақытлардан бери өнимли қолланылып киятырған көркемлеў қуралларының бири болып, ол поэзиялық шығарманың тилинде де жийи пайдаланылады. Сўўретлеп атырған қандай да бир затты, ўақыя, ҳәрекетти айырып көрсетиў арқалы оқыўшының көз алдына айқын елеслетиў, оны тәсирли етип көрсетиў ушын оған уқсас болған екинши бир зат пенен салыстыра отырып, шайыр теңеўлерди дәретеди.

Әжинияз шайырдың шығармаларында теңеўлердиң жасалыўында - дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейин, -ша, -ше, -ырақ, -ирек, -рақ, -рек, -лаў, -леў қосымталары өнимли жумсалады.

Сорасаң елимди Хожбан бизлерден,  
Қалпағы қазандай еллерим барды...  
Жайлаўым -Үргениш, арқасы теңиз,  
*Жаўырыны қақпақтай* маллары семиз... (Еллерим барды).

Мысалларда бир предмет екиншисине, қалпақ - қазанға, жаўырынды - қақпаққа теңеў арқалы гиперболалық мәнини билдирип жумсалған.

Әжинияз шайырдың қосықларында қолланылған теңеўлердиң өзгешеликлериниң бири - дәк, - дек қосымтасының қолланылыўы. Бул қосымталар арқалы шайыр шығармаларында теңеўлердиң өнимли қолланылғанын төмендеги мысаллардан көриўге болады:

Ләблерің *пистәдек*, тишиң маржанды,  
Шәўкет ушын сүрмә төкип қашыңа. (Йол болсун)  
*Тырнадек* отырып, *сонадәк* йүргән. (Гөззалларға)

Бул қосымта –дай, -дей қосымтасының синоними, оның басқа фонетикалық өзгешелик көриниси болып, мәніси жағынан олар бірдей болып келеди.

Әжинияз шайырдың қосықларында теңеулер тиркеуишлер арқалы да, онда *киби*, *яңлы*, *мысалы* хәм т.б. тиркеуишлер қатнасып, шығарма тилинде тәсирлилик пайда етиўге қатнасады:

Ол үйде бар екен, еки жанан,  
Кирпиги *оқ киби*, қашлары каман (Бир пәрий)

Мысалда қыздың кирпигиниң көриниси оққа теңеледи. Сондай-ақ шығыс сепликли келген сөзлер қоспа гәп қурамында бир тутас пикирди көркем баянлаў мақсетинде де қолланылады:

Адам улы адам қәдирин билмесе,  
Оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы.  
Айтқан сөздиң мағанасын билмесе,  
Ол адамнан тилсиз өскен мал жақсы (Жақсы).

Мысалда шайырдың пикирлери теңеулер арқалы бири екиншисине толықтырылып, көркемлиги, эмоционаллығы артып барады.

Көркем әдебияттың басқа жанрларына салыстырғанда поэзия тилинде өнимли қолланылыўы менен ажыралып туратуғын сүўретлеў қуралларының бири - *эпитет*. Грекше *анықлаў* деген сөзден алынып эпитет, шығарма тилинде көркем анықлаўыш хызметин атқарады, шығарманың тәсир етиў хызметин жүзеге шығарыўға имканият береді. Эпитет затлардың, кубылыслардың түрли сапасын, белгилерин хәр тәреплеме айқынлап, айрықша етип көрсетиўге хызмет етеди хәм аўыспалы мәниде жумсалатуғын болғанлықтан троплардың бир түри есапланады.

*Қара көзли, шийрин сөзли* дилбарым,  
Сендин өзге сәўер ярым йоқ мениң (Йоқ мениң).  
*Қәлем қашың, қара көзиң* сүзилур,  
*Ақ сийнәңә* тилла хәйкел тағылур (Йол болсун).

Әжинияз шайыр әсиресе қызлардың сулыўлығын, гөззалығын эпитетлик усылда оғада эмоцияға бай көринислер менен көркемлеп көрсетеди.

**Гипербола** - көркем әдебиятта жүдә ерте ўақытлардан берли өнимли қолланылып киятырған көркемлеў қуралларының бири болып, ол шығарма тилинде қолланылыў арқалы қандай да бир затты, белгили бир хәрекетти,

көринисти, ямаса ўақыяны хәдден тыс асыра сүүретлеп көрсетеди. Сол арқалы биреўдиң дыққатын аўдарады. Ўақыя бундай етип көркемлеў қуралларын қолланғанда ядта узақ сақланады, тәсирли сүүретленеди. Бул арқалы сөз шебери шығарма тилинде тәсирликти, көркемликти пайда етеди:

*Жилўә билән шийрин жаным алан қыз,  
Хабар бериң пәрийзадым йол болсун (Йол болсун).  
Хәр сөзиңде мың наз етип өлтүрмә,  
Ғусса билән йүрәкимни толтурма (Йол болсун).*

«Жилўә билән шийрин жаным алан», «Хәр сөзинде мың наз етип өлтүрмә» деген қатарлардың бәринде де гиперболалық, яғный белгили анық бир мақсетте, мәселен, айрықша дыққатты ылайық қылыў, тәсирли, сулыў жүзин тәрийплеў бар. Бул қатарлардағы сүүретлеўлер қыздың сулыўлығын көрсетип берийге қаратылған.

**Литота** - мәниси жағынан гиперболаға қарама-қарсы болған көркемлеў қуралы болып, литотада белгилер киширейтилип бериледи.

Әжинияз шығармаларының тилине таллаў жасап көргенде онда литоталардың да қолланылғанын айтыўға болады. Мысалы:

*Түн ортада йердим уйқуда ятыб,  
Әдеп-икрам билән бизди ойғатыб,  
Шийрин-шәкәр меңа сөзлерин қатыб,  
Заман егләнмәйин шықты да кетти («Бир жанан»).*

Мысалда аз пурсат ишинде мәнисин билдириў ушын «Заман егләнмәйин шықты да кетти» литотасы қолланылған.

*Сүйрик саўсағында перийза йүзик,  
Беллери қыналған бир қысым нәзик («Еллерим барды»).*

Әжинияз шайыр троплардың бир түри литоталарды орынлы қолланып, ол арқалы пикирдиң эмоцияларға бай көркем, терең образда берилиўин тәмийинлеген.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз шығармалары өз көркемлиги бойынша теңсиз, тәкирарланбайтуғын көриниске ийе. Шайыр жәмийеттеги хәдийселерди хәр қыйлы жағдайларда сүүретлеў арқалы өзине тән көркемлик мақсетлерди нәзерде тутқан. Тропларды лирикалық қахарманның руўхый көширмелерин, әсиресе, қызлардың сулыўлығын тәрийплеўде өзине тән шеберлик хәм талғам менен қолланған.

### Әдебиетлер:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкіс, 1990.
2. Бердимуратов Е. Әдебиет тилдің функционаллық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1973.
3. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының тили. – Нөкіс, 1989.